

Joanna Misztal-Konecka

Zakaz kazirodztwa w prawie rzymskim i prawodawstwie kościelnym (III-VI w.)

Zeszyty Prawnicze 11/1, 215-233

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JOANNA MISZTAŁ-KONECKA

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ZAKAZ KAZIRODZTWA W PRAWIE RZYMSKIM I PRAWODAWSTWIE KOŚCIELNYM (III-VI W.)

I. WPROWADZENIE

Występowanie zakazu kazirodztwa (*incestum*), rozumianego jako współzycie seksualne między bliskimi krewnymi, jest powszechne i datuje się od czasów najdawniejszych; jedynie w niewielu społecznościach związki tego rodzaju były akceptowane¹. W kulturze zachodniej zakaz kazirodztwa wydaje się instytucją niemal oczywistą. Jeżeli jednak głębiej przyjrzymy się tabu *incestum*, zarówno w odniesieniu do jego uzasadnienia, jak i zakresu, założona oczywistość może zostać poddana w wątpliwość.

Powszechnie uznaje się, że podwaliny cywilizacji europejskiej stanowią filozofia grecka, etyka judeochrześcijańska i prawo rzymskie. Niewątpliwie zakaz kazirodztwa sytuuje się na styku etyki i prawa, stąd warto przyjrzyć się jak kształtowało się pojmowanie tego, co nieczyste w sferze seksualnej, na etapie najsilniejszego oddziaływania etosu judeochrześcijańskiego na prawo rzymskie, a zatem od końca III wieku do VI wieku².

¹ Zob. zwłaszcza J. WARYLEWSKI, *Zakaz kazirodztwa w kodeksie karnym oraz w ujęciu porównawczym*, «Przegląd Sądowy» 11.5/2001, s. 66-97; J. MISZTAŁ-KONECKA, *'Incestum' w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 7-8, 43-73 wraz z powołaną literaturą.

² Należy jednak poczynić zastrzeżenie, że przedmiotem zainteresowania będzie wzajemny stosunek prawa rzymskiego i prawodawstwa kościelnego wyłącznie na

II. REŻIM *INCESTUM* W PRAWIE RZYMSKIM SCHYLKU III WIEKU

W prawie rzymskim kazirodztwo stanowiło początkowo czyn zabroniony nie na podstawie konkretnego przepisu prawa pozytywnego, ale na mocy zwyczaju. Co więcej, wiązało się ono mniej lub bardziej ściśle, jak ma to miejsce niemal we wszystkich kulturach, z zakazami małżeńskimi³, które zostały sformułowane na gruncie religii i ściśle wiązały się ze sferą *fas*⁴.

Kazirodzczy charakter w całym rozwoju prawa rzymskiego miały związki między krewnymi w linii prostej we wszystkich stopniach, *in infinitum*⁵, również w przypadku gdy pokrewieństwo oparte było na przysposobieniu⁶. W odniesieniu do krewnych w linii bocznej regulacje prawa rzymskiego podlegały zmianom⁷: pod koniec III wieku wykluczone było zawarcie małżeństwa w drugim stopniu linii bocznej (między rodzeństwem)⁸, niezależnie od tego czy pokrewieństwo było oparte na zrodzeniu w *iustum matrimonium*, czy ze związku pozamał-

terenie Cesarstwa Rzymskiego, z pominięciem obszarów, na których tworzyły się już nowe organizmy państwowe.

³ P. BONTE, *Introduction*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, red. P. BONTE, Paris 1994, s. 12-16.

⁴ A. GUARINO, *Studi sull'incestum*, «ZSS» 63/1943, s. 218; M. ZABŁOCKA, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 119; E. FRANCIOSI, *Il regime delle nozze incestuose nelle Novelle Giustiniane*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, II, Madrid 1988, s. 727.

⁵ G. 1,59; D. 23,2,53; Coll. 6,2,1; Coll. 6,3,1; I. 1,10,1. Zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 39-45 wraz z powołaną literaturą.

⁶ G. 1,59; D. 1,7,23; I. 1,10,1. Ale zgodnie z D. 23,2,55,1 po emancypacji możliwe było zawarcie związku małżeńskiego z matką, siostrą i wnuczką adoptowanego ojca. Zob. też TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (przedruk Graz 1955), s. 685; P. E. CORBETT, *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1969, s. 48; S. TREGGIARI, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 37-38.

⁷ G. 1,60. Na temat ograniczania zakazu zawierania małżeństw między krewnymi w linii bocznej zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 46-60 wraz z powołaną literaturą.

⁸ G. 1,61; I. 1,10,2.

żeńskie⁹, jak również w trzecim stopniu linii bocznej¹⁰, za wyjątkiem jednakże związku wuja z bratanicą¹¹.

Prawo rzymskie przewidywało także – ustanowiony przed rokiem 212¹² – zakaz małżeństw między powinowatymi w linii prostej¹³. Powinowactwo w linii bocznej małżeństwa u schyłku III wieku jeszcze nie wyłączało.

Wskazane pokrótce zasady zgodnie z regułą personalności prawa odnosiły się jedynie do obywateli rzymskich, a zatem w wiekach I-III po Chr. peregryni na terenach objętych rzymskim panowaniem mogli zawierać małżeństwa między bliskimi krewnymi. Zwyczaj takie występowały przede wszystkim na obszarze Egiptu¹⁴ oraz prowincji Mezopotamia i Osroene¹⁵.

III. KAZIRODZTWO W PRAWIE IZRAELA

Jeśli pominiemy opowieści o niewątpliwie kazirodczych stosunkach dzieci pierwszych rodziców rodu ludzkiego oraz historię Lota i jego

⁹ D. 23,2,54.

¹⁰ D. 12,7,5,1.

¹¹ Tac., *Ann.* 12,5-7; Suet., *Clau.* 26; 39; Dio Cass. 60,31,8; Gnomon § 23; G. 1,62. Szerzej na temat wprowadzonej za czasów Klaudiusza możliwości zawarcia małżeństwa przez wuja i bratanicę zob. G. MAY, *L'activité juridique de l'empereur Claude*, «RHD» 15/1936, s. 222-223; S. RICCOBONO, *Il Gnomon dell'Idios Logos*, Palermo 1950, s. 145-149; Y. THOMAS, *Mariages endogamiques à Rome. Patrimoine, pouvoir et parenté depuis l'époque archaïque*, «RHD» 58/1980, s. 347; M. ZABLOCKA, *op. cit.*, s. 120-121; G. FRANCIOSI, *Famiglia e persone in Roma antica dall'età arcaica al principato*², Torino 1992, s. 145-148; A. DEMANDT, *Prywatne życie cesarzy rzymskich*, tł. B. TARNAS, Gdynia 1997, s. 103; C.M.C. GREEN, *Claudius, Kingship, and Incest*, «Latomus» 57/1998, s. 765-791.

¹² Szerzej na temat ustanowienia zakazu małżeństw między powinowatymi w linii prostej zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 60-69.

¹³ G. 1,59-64; PS 2,19,5 = Coll. 6,3,3; D. 23,2,14,4; D. 38,10,4,7.

¹⁴ K. HOPKINS, *Le mariage frère-soeur en Égypte romaine*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, red. P. BONTE, Paris 1994, s. 79-95.

¹⁵ A. D. LEE, *Close-Kin Marriage in Late Antique Mesopotamia*, «Greek, Roman and Byzantine Studies» 29.4/1988, s. 403-413.

córek¹⁶, staje się widoczne, że prawo hebrajskie szczegółowo określało zakaz kontaktów seksualnych z najbliższymi krewnymi¹⁷. Przede wszystkim zakazane było współżycie z ojcem i matką¹⁸, z siostrą rodzoną¹⁹ i przyrodną²⁰, z wnukami²¹. Z pozostałych krewnych bocznych niedozwolone było współżycie z siostrą matki²² i siostrą ojca²³, a także stryjem²⁴. Powinowactwo zakazywało związku z macochą²⁵, synową²⁶, bratową²⁷, żoną stryja²⁸. Wskazane czyny uznawane za kazi-

¹⁶ Wedle Rdz 19,30-38 – córki Lota, wobec braku innych niż ojciec mężczyzn, upiły go, by zająć w ciążę: starsza z córek urodziła potem syna Moaba, który stał się według Biblii praojcem Moabitów, zaś młodsza – syna Ben-Ammi, który był praojcem Ammonitów. Przypuszcza się, że tekst ten jest świadectwem ewolucji poglądów prawnych Izraelitów w kierunku norm bardziej restrykcyjnych (zob. E. LIPIŃSKI, *Semici Zachodni*, [w:] *Miłość i seks w kulturach Wschodu Starożytnego*, aut. K. SZARZYŃSKA i in., Warszawa 1996, s. 104; R. LEWINSOHN, *A History of Sexual Customs*, tł. A. MAYCE, London-New York 1958, s. 21).

¹⁷ Kpł 18,6: *Nikt z was nie będzie się zbliżał do ciała swojego krewnego, aby odsłonić jego nagość*. Zob. też np. P. GRELOT, *The Institution of Marriage. Its Evolution in the Old Testament*, «Concilium» 55/1970, s. 41-43.

¹⁸ Kpł 18,7.

¹⁹ Kpł 18,9. Ale pierwotnie związek z siostrą przyrodną był dozwolony, czego przykładem jest małżeństwo Abrahama i Sary (Rdz 20,12) oraz możliwość ożenku dzieci Dawida – Ammona i Tamar (2 Sm 13,13).

²⁰ Kpł 18,11.

²¹ Kpł 18,10.

²² Kpł 18,13.

²³ Kpł 18,12.

²⁴ Kpł 18,14.

²⁵ Kpł 18,8.

²⁶ Kpł 18,15.

²⁷ Kpł 18,16. Należy jednak wspomnieć o prawie lewiratu, które nakazywało w przypadku bezdzietnej śmierci mężczyzny, by jego brat ożenił się z wdową i wzbudził potomstwo dla zmarłego (Pwt 25,5-10). Szerzej zob. np. F. HEYMANN, *L'obligation de mariage dans un degré rapproché. Modèles bibliques et halakhiques*, [w:] *Épouser au plus proche. Inceste, prohibitions et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, red. P. BONTE, Paris 1994, s. 97-111.

²⁸ Kpł 18,14.

rodzce karane były w pierwszym rzędzie przeklęciem sprawców przez Boga i cały lud Izraela²⁹, a nadto karą śmierci (której podlegali oboje sprawcy³⁰) lub klątwą bezdzietności³¹.

IV. ZAKAZ KAZIRODZTWA W PRAWODAWSTWIE KOŚCIELNYM

Jezus nie pozostawił żadnych nowych regulacji odnoszących się do związków kazirodczych³². Podobnie kiedy św. Paweł jednoznacznie negatywnie oceniał związek mężczyzny z żoną ojca³³, nie wprowadzał żadnej rewolucji w zakresie podmiotowego określenia tabu kazirodztwa.

Prawodawstwo kościelne stosunkowo wcześniej zainteresowało się domeną życia małżeńskiego, stąd – choć zasadniczym przedmiotem rozważań w początkach chrześcijaństwa było dążenie do zachowania czystości doktryny i zwalczanie heretyków – w postanowieniach pierwszych soborów i synodów pojawiły się zakazy małżeńskie i kary kościelne³⁴.

Synod w Elwirze, który (być może) odbył się w Hiszpanii za papieża Marcellinusa³⁵ między rokiem 295 a 306³⁶, ustanowił szereg regu-

²⁹ Pwt 27,20; Pwt 27,22-23.

³⁰ Kpł 20,11-12; 20,14; 20,17; 20,19.

³¹ Kpł 20,20-21.

³² M. MITTERAUER, *Christianity and endogamy*, «Continuity and Change» 6/1991, s. 295.

³³ 1 Kor 5,1.

³⁴ Zob. R. CACITTI, *L'etica sessuale nella canonistica del cristianesimo primitivo. Aspetti dell'istituzionalizzazione ecclesiastica nel III secolo*, [w:] *Etica sessuale e matrimonio nel cristianesimo delle origini*, red. R. CANTALAMESSO, Milano 1976, s. 69-157; W. MYSZOR, *Małżeństwo i rozwód w ocenie pisarzy chrześcijańskich II i III wieku*, [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. JUNDZILL, Bydgoszcz 1995, s. 246-247.

³⁵ S. PARVIS, *Marcellus or Vitalis: who presided at Ancyra 314?* «Studia Patristica» 34/2001, s. 197-203.

³⁶ Szerzej na temat problemów datacyjnych, a przede wszystkim historyczności samego soboru zob. M. MEIGE, *Concile ou collection d'Elvire*, «Revue d'Histoire

lacji odnoszących się do małżeństwa. W zakresie kazirodztwa zakazał przede wszystkim związku mężczyzny z siostrą jego zmarłej żony, przewidując sankcję pięcioletniego pozbawienia dostępu do komunii świętej, z wyjątkiem jedynie sytuacji poważnej choroby, kiedy to możliwe było wcześniejsze udzielenie komunii³⁷. Jednoznacznie jako kazirodczą (*quod sit incestus*) zakwalifikowano także relację mężczyzny z pasierbicą. Waga tego czynu była tak poważna, że wykluczała udzielenie komunii mężczyźnie nawet na łożu śmierci³⁸. W obu przypadkach sankcje kościelne miały charakter pokutny, nie rozważano w żaden sposób ważności związku, a zatem nie można mówić o przeszkodach małżeńskich na gruncie prawa kościelnego³⁹.

Synod lokalny w Neocezarei⁴⁰ w kanonie 2 zakazał sukcesywnego małżeństwa kobiety z dwoma braćmi, grożąc w tej sytuacji wyklęciem aż do śmierci. Jedynie w przypadku złożenia w obliczu śmierci przyrzeczenia zerwania drugiego związku i wykonania tego przyrzeczenia, możliwa była pokuta. O powadze czynu świadczyło zastrzeżenie podważające możliwość odpokutowania tego czynu po śmierci jednego z kazirodczych małżonków⁴¹. Tradycyjnie kanon ten wykląda-

Ecclésiastique» 70/1975, s. 361-387; D. RAMOS-LISSÓN, *Osio de Córdoba, la data del Concilio de Elvira y los posibles influjos de otros concilios contemporáneos*, [w:] *Historiam perscrutari. Miscellanea di studi offeriti al prof. Ottorino Pasquato*, red. M. MARITANO, Roma 2002, s. 346-349 wraz z powołaną literaturą.

³⁷ Concilium Eliberitanum, can. 61: *Si quis post obitum uxoris suae sororem eius duxerit et ipsa sit fidelis, quinquennio a communione placuit abstinere, nisi forte velocius dari pacem necessitas coegerit infirmitatis.*

³⁸ Concilium Eliberitanum, can. 66: *Si quis privignam suam duxerit uxorem, eo quod sit incestus, placuit nec in finem dandam esse communionem.*

³⁹ W. GÓRALSKI, *Pierwotna dyscyplina Kościoła w sprawie małżeństwa*, «RTK» 30.5/1983, z. 5, s. 78.

⁴⁰ Datacja tego synodu jest niepewna. Miał on miejsce między spotkaniami biskupów w Ancyrze i Nicei, w latach 314-319. Szerzej zob. G. COLANTUONO, *Note sul canone 2 del concilio di Neocesarea: la proibizione delle seconde nozze fra cognati nella tarda antichità*, «Rivista di Diritto Romano» 6/2006, s. 1.

⁴¹ Synodum Neocaesariense, can. 2: *Γυνή ἐὰν γαμηθῆ δύο ἀδελφοῖς, ἐξωθείσθω μέχρι θανάτου,· πλὴν ἐν τῷ θανάτῳ διὰ τὴν φιλανθρωπίαν, εἰποῦσα, ὡς ὑγιάνασα λύσει τὸν γάμον, ἔξει τὴν μετάνοιαν. Ἐὰν δὲ τελευτήσῃ ἡ γυνὴ ἐν*

no jako zakaz małżeństw między powinowatymi w pierwszym stopniu z powodu relacji nawiązywanej przez jednego z małżonków z rodziną drugiego⁴².

Podobnie Kanony apostołskie powstałe pod koniec IV wieku, zawarte w tzw. Konstytucjach apostołskich wyrażające naukę wschodnich diecezji⁴³ w zakresie prawno-kościelnym i liturgicznym wykluczały od przyjęcia święceń tych kandydatów, którzy poślubili własną krewną, zrównując tę sytuację z powtórным małżeństwem, konkubinatem czy poślubieniem kobiety złej sławy. Duchownym nie mógł mianowicie zostać ten, kto miał za żonę dwie rodzone siostry lub bratanicę⁴⁴.

Tematyka związków kazirodczych, jak widać jedynie pobieżnie regulowana w III-V wieku, pojawiła się dopiero na szerszą skalę w wieku VI w prawodawstwie synodów kościelnych pod panowaniem Merowingów⁴⁵, co jednak stawia ich normy poza zakresem naszego zainteresowania.

Warto natomiast zwrócić uwagę, że normy synodów w Elwirze i Neocezarei (jedynych, które pod rzymskim panowaniem tematykę kazirodztwa podjęły) zgodne co do treści zakazu, operują bardzo róż-

τοιούτω γάμω οὔσα, ἤτοι ὁ ἀνήρ, δυσχερῆς τῶ μείναντι ἢ μετάνοια. Zob. *Kanony Wschodniego Kościoła starożytnego dotyczące małżeństwa i rodziny*, tł. H. PAPROCKI, «Vox Patrum» 5.8-9/1985, s. 333-334.

⁴² G. COLANTUONO, *op. cit.*, s. 1-2 wraz z powołaną literaturą.

⁴³ Zob. np. J. GAUDEMET, *Zasada nierozzerwalności małżeństwa od początków chrześcijaństwa do XII wieku*, tł. J. LASKOWSKI, «Prawo Kanoniczne» 21.3-4/1978, s. 122; *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfiliosa z apostołskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, układ i oprac. A. BARON, H. PIETRAS, Kraków 2007, s. VII-XVIII, XXIII-XXIV.

⁴⁴ Can. 17-19. Zob. *Kanony...*, s. 321.

⁴⁵ Np. synod w Epaonie w 517 roku potępił związek mężczyzny z bratową, z siostrą żony, pasierbą z macochą i wują z siostrzenicą (Concilium Epaonense, can. 30), zaś synod w Orleanie w 538 roku zakazał związku z żoną ojca, córką żony, żoną brata, siostrą żony, siostrzenicą czy bratanicą (Concilium Aurelianense, can. 11). Szeroko na ten temat zob. J. GAUDEMET, *Du droit roman tardif aux conciles mérovingiens. Les condamnations de l'inceste*, «ZSS KA» 113/1996, s. 376-379.

nicowanymi sankcjami: na Zachodzie mowa o pięcioletniej pokucie, na Wschodzie – o dozgonnym wykluczeniu.

V. EWOLUCJA ZAKRESU PODMIOTOWEGO KAZIRODZTWA W PRAWIE RZYMSKIM IV-VI W.

W zakresie prawa rzymskiego interesujący nas okres otwiera konstytucja Dioklecjana i Maksymiana z 295 roku⁴⁶, w której potwierdzono w sposób syntetyczny zakaz związków kazirodczych⁴⁷. Zapowiedziano, że w przyszłości wystąpienia przeciwko zakazom małżeńskim będą surowo karane⁴⁸, choć nie sprecyzowano sankcji karnej⁴⁹.

Istotne zmiany wiązą się dopiero z konstytucją Konstansa i Konstancjusza z 342 roku⁵⁰, która jednoznacznie wprowadzała – początkowo jedynie dla prowincji fenickich – karę główną za jakikolwiek związek seksualny z bratanicą lub siostrzenicą⁵¹. Rozszerzenie zakresu obowiązywania tej regulacji przyniosła konstytucja Arkadiusza i Honoriusza z 396 roku⁵², a następnie włączenie obu tych konstytucji do Kodeksu

⁴⁶ J. GAUDEMET, *Du droit*, cit., s. 370 – datuje tę konstytucję na rok 291.

⁴⁷ Coll. 6,4,5 = C. 5,4,17.

⁴⁸ Coll. 6,4,8 (Gregor. 5 de nuptiis): *Si qua autem contra Romani nominis decus sanctitatemque legum post supra dictum diem deprehendentur admissa, digna seueritate plectentur. Nec enim ullam in tam nefario scelere quisquam aestimet ueniam se consequi posse, qui tam euidenti crimini et post edictum nostrum non dubitabit inruere.*

⁴⁹ P. VOCI, *L'errore nel diritto romano*, Milano 1937, s. 207 przyp. 2; A. GUARINO, *op. cit.*, s. 255. Odmienne por. E. VOLTERRA, *Osservazioni sull' "ignorantia iuris" nel diritto penale romano*, «BIDR» 38/1930, s. 114, który uważa, że Dioklecjan wprowadził karę śmierci za incestum.

⁵⁰ C.Th. 3,12,1 – Impp. Constantius et Constans AA. ad provinciales Foenices: *Si quis filiam fratris sororisve faciendam crediderit abominanter uxorem aut in eius amplexum non ut patruus aut avunculus convolaverit, capitalis sententiae poena teneatur.*

⁵¹ Co do rozumienia pojęcia kary głównej użytego w tej konstytucji zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 175-176 wraz z powołaną literaturą.

⁵² C.Th. 3,12,3=C. 5,5,6.

Teodozjańskiego⁵³. Cesarz Zenon w konstytucji datowanej na lata 476-484⁵⁴ określił małżeństwo zawarte pomiędzy stryjem a córką brata (ew. siostry) jako *turpissimum consortium, nefandissimum scelus, contagium* i zabronił nawet zwracania się z prośbą o dyspensę⁵⁵. Justynian w Instytucjach wyraźnie zakazał brania za żonę córki brata lub siostry⁵⁶, jak również ciotki ojczystej i macierzystej oraz ich matek, choćby pokrewieństwo było wynikiem adopcji⁵⁷.

Teodozjusz Wielki przywrócił zakaz małżeństw między dziećmi rodzeństwa (*consobrini*)⁵⁸, zaopatrując go w niezwykle surową sankcję w postaci konfiskaty majątku i kary śmierci wykonywanej przez spalenie żywcem⁵⁹. Zakaz ten następnie potwierdzili Arkadiusz i Honoriusz w konstytucji z 396 roku⁶⁰, łagodząc jednak sankcje (przepadek posagu, ograniczenie swobody testowania i rozporządzenia majątkiem uniemożliwiające uposażenie dzieci pozamałżeńskich i kazirodczego partnera)⁶¹. Jednakże już w 405 roku cesarze ci odwołali zakaz we wschodniej części państwa⁶². Od tego czasu zakaz małżeństw między *consobrini* obowiązywał jedynie na Zachodzie, ale od 409 roku można

⁵³ Później na krótko uzurpator Bazyli ponownie zezwolił na zawieranie małżeństw z córką brata oraz z córką siostry (C. 5,5,9).

⁵⁴ Szerzej co do datacji zob. R. BONINI, *Considerazioni in tema di impedimenti matrimoniali nel diritto postclassico e giustiniano*, [w:] *Studi in onore di Biondo Biondi*, I, Milano 1963, s. 496-497.

⁵⁵ C. 5,8,2; C. 5,5,9.

⁵⁶ I. 1,10,3.

⁵⁷ I. 1,10,5.

⁵⁸ Konstytucja Teodozjusza nie zachowała się, wspominają o niej jednak Honoriusz i Teodozjusz II w C.Th. 3,10,1. Zob. też Ambros., *Epist.* 58(60),3.

⁵⁹ A. GUARINO, *op. cit.*, s. 229 przyp. 75; A. ARJAVA, *Women and Roman Law in Late Antiquity*, Helsinki 1994, s. 253; W. LITEWSKI, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 117.

⁶⁰ C.Th. 3,12,3 = C. 5,5,6.

⁶¹ R. BONINI, *op. cit.*, s. 494-495; S. RODA, *Il matrimonio fra cugini germani della legislazione tardoimperiale*, «SDHI» 45/1979, s. 297-298.

⁶² C. 5,4,19.

było ubiegać się o dyspensę cesarską⁶³. Ostatecznie Justynian zdecydował o uchyleniu tej przeszkody i pozwolił na małżeństwa pomiędzy *consobrini*⁶⁴.

Powinowactwo w linii bocznej bardzo późno stanęło na przeszkodzie związkom małżeńskim⁶⁵: Konstancjusz w ustawie z 355 roku zabronił w zachodniej części imperium zawierania małżeństw z powinowatymi w drugim stopniu linii bocznej. Jednoznacznie przy tym wskazano, że uprzednio małżeństwa takie były dozwolone. Na mocy postanowień tej konstytucji niedopuszczalne stało się poślubienie żony brata lub siostry żony po rozwiązaniu małżeństwa na skutek rozvodu lub śmierci współmałżonka⁶⁶. Związek ignorujący ten zakaz był nieważny, zaś dzieci w nim zrodzone nie uzyskiwały statusu *liberi legitimi*.

Następnie w wydanej w 393⁶⁷ roku w Konstantynopolu konstytucji cesarze Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz również we wschodniej części państwa zabronili pojmowania za żonę byłej żony brata lub siostry byłej żony, niezależnie od przyczyn rozwiązania poprzedniego małżeństwa⁶⁸. Zakaz ten został potwierdzony w kolejnych konstytucjach Arkadiusza i Honoriusza oraz Zenona, w których już wyraźnie

⁶³ C.Th. 3,10,1.

⁶⁴ I. 1,10,4.

⁶⁵ Szerzej zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 69-73.

⁶⁶ C.Th. 3,12,2 - Imppp. Constant. et Constans AA. et Iulianus C. ad Volusianum p.p.: *Etsi licitum veteres crediderunt nubitiis fratris solutis ducere fratris uxorem, licitum etiam post mortem mulieris aut divortium contrahere cum eiusdem sorore coniugium, abstineant huiusmodi nubitiis universi nec aestiment posse legitimos liberos ex hoc consortio procreari: nam spurios esse convenit qui nascentur.*

⁶⁷ Datacja ta poddawana jest krytyce. P. MOREAU, 'Incestus et prohibita nuptiae'. *Conception romaine de l'inceste et histoire des prohibitions matrimoniales pour cause de parenté dans la Rome antique*, Paris 2002, s. 242 – proponuje datację na rok 386 lub 387; M. MITTERAUER, *op. cit.*, s. 299 – na rok 384.

⁶⁸ C. 5,5,5 – Imppp. Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Cynegio p.p.: *Fratris uxorem ducendi duabus sororibus coniungendi penitus licentiam submovemus, nec dissoluto quocumque modo coniugio.*

wzmiankowano o *incestae nuptiae*⁶⁹, jako sankcję przewidując konfiskatę posagu, częściową utratę zdolności testowania i dokonywania darowizn⁷⁰. Następnie regulacje te zostały przejęte do Kodeksu Justyniańskiego.

W odniesieniu do zakresu podmiotowego kazirodztwa Justynian nie wprowadził zmian, ograniczając się do modyfikacji sankcji za kazirodztwo⁷¹.

VI. ZAMIAST PODSUMOWANIA

Analiza przemian prawa rzymskiego w okresie od panowania Dioklecjana do Justyniana w zakresie ukształtowania zakresu podmiotowego kazirodztwa pokazuje, że początkowo występowała tendencja do poszerzenia zakresu zakazów (przywrócenie zakazu małżeństwa stryja z bratanicą oraz małżeństw między *consobrini*, wprowadzenie zakazu małżeństw między powinowatymi w drugim stopniu linii bocznej), następnie zaś do rezygnacji z zakazu małżeństw między dziećmi rodzeństwa.

Równocześnie przedstawienie prawodawstwa kościelnego III-VI wieku z terenów Cesarstwa Rzymskiego wskazuje, że nie tylko brak tak usystematyzowanej regulacji małżeństwa jako całości jak ma to miejsce w prawie rzymskim, ale także – w interesującym nas zakresie – występują jedynie nieliczne, co więcej tylko fragmentaryczne, raczej teologiczne niż sformalizowane prawnie, regulacje.

Pozostaje zatem ponowić pytanie o przyczynę zmian prawa rzymskiego w odniesieniu do określenia zakresu kazirodczych relacji. Na pytanie to niemal jednogłośnie odpowiada się, wskazując na szerokie

⁶⁹ C.Th. 3,12,3; C. 5,5,9. Odmienne jedynie w C. 5,5,8 przypisywanej niesłusznie Zenonowi, a pochodzącej zapewne od uzurpatora Bazylego. Szerzej zob. R. BONINI, *op. cit.*, s. 498-499.

⁷⁰ C.Th. 3,12,4.

⁷¹ Nov. 12; Nov. 139; Nov. 154. Szerzej zob. J. MODRZEJEWSKI, *Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischen Recht*, «ZSS» 81/1964, s. 78-79; E. FRANCIOSI, *op. cit.*, s. 735-744.

oddziaływanie chrześcijaństwa na ustawodawstwo cesarskie⁷², przy czym niektórzy posuwają się nawet do stanowiska, że to pod wpływem chrześcijaństwa w prawie rzymskim pojawia się prawne sformułowanie zakazów małżeńskich⁷³. Jednak, czy słusznie?

Za wpływem chrześcijaństwa na ustawodawstwo cesarskie mógłby przemawiać fakt, że cesarze, którzy odstępują w IV wieku od reżimu *incestum* określonego w pogańskich czasach Dioklecjana są chrześcijanami, a zatem ich działania mogłyby być inspirowane myślą chrześcijańską⁷⁴. Niemal powszechnie stawia się przy tym pogląd, że Kościół starał się wpływać na prawo państwowe w kierunku inkorporacji regulacji kościelnych w zakresie zakazanych związków, na dowód czego przytacza się wpływ biskupa Orozjusza z Kordoby na cesarza Konstantyna, papieża Liberiusza na Konstansa i św. Ambrożego na Teodozjusza⁷⁵. Te ogólne stwierdzenia i założenia nie pozwalają jednak na udowodnienie tego, że zmiany w odniesieniu do regulacji

⁷² Zob. zwłaszcza P. F. GIRARD, *Manuel élémentaire de droit romain*⁷, Paris 1924, s. 167; H. INSADOWSKI, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 191; G. LONGO, *Diritto romano. Diritto di famiglia*², Roma 1953, s. 49; B. BIONDI, *Il diritto romano cristiano*, III, Milano 1954, s. 95 wraz z powołaną literaturą; R. BONINI, *op. cit.*, s. 491; J. GAUDEMET, *Du droit...*, s. 373; G. FRANCIOSI, *Clan gentilizio e strutture monogamiche. Contributo alla storia della famiglia romana*⁵, Napoli 1995, s. 155; A. ŻUREK, 'Lex Ecclesiae' i 'ius imperiale' – chrystianizacja prawa rzymskiego po edykcji mediolańskim (313 rok), [w:] 'Lex tua in corde meo'. *Studia i materiały dedykowane Jego Magnificencji Bp. Tadeuszowi Pieronkowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. P. MAJER, A. WÓJCIK, Kraków 2004, s. 585-596; G. COLANTUONO, *op. cit.*, s. 13-14. Tożsamy stanowisko zajmowała dotychczas – bez szerszego wszakże uzasadnienia – także autorka niniejszego opracowania (zob. J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 58, 69).

Krytycznie jednak por. np. J. MICHEL, *L'influence du christianisme sur le droit romain. En marge d'un ouvrage récent*, «Latomus» 16/1957, s. 335-347.

⁷³ A. ŻUREK, *op. cit.*, s. 591.

⁷⁴ Tamże; J. JURKIEWICZ, *Ambrożyńska koncepcja wolności religii chrześcijańskiej w świetle relacji Ambrożego z Mediolanu z dworem cesarskim*, Kraków 2006, s. 54.

⁷⁵ A. GUARINO, *op. cit.*, s. 230; R. ORESTANO, *La struttura giuridica del matrimonio romano*, Milano 1951, s. 417-419; B. BIONDI, *op. cit.*, s. 94-96; E. VOLTERRA, *Matrimonio (diritto romano)*, «NNDI» 10/1957, s. 330-335.

kazirodztwa przeprowadzone w IV i V wieku wynikały z chrześcijańskiej inspiracji.

W pierwszej kolejności należy wskazać, że nie można podzielić tezy, iż o wpływie chrześcijaństwa świadczy użyta w konstytucjach dotyczących kazirodztwa terminologia (*impius, culpabilis*)⁷⁶, ponieważ również „oczywiście” pogańskie konstytucje wykorzystują tego rodzaju stylistykę (*nefanda*)⁷⁷.

Po drugie, gdyby nawet przyjąć za bezsprzeczny wpływ św. Ambrożego na Teodozjusza w kierunku ustanowienia zakazu małżeństw między dziećmi rodzeństwa (co do czego należy mieć istotne wątpliwości), trudno nie dostrzec, że wpływ ten nie odbił się trwale w ustawodawstwie, skoro już następcy Teodozjusza odwołali ten zakaz na Wschodzie, a na Zachodzie przewidzieli możliwość uzyskania dyspensy, zaś ultrachrześcijański cesarz Justynian ostatecznie zakaz ten usunął. Wśród przyczyn rezygnacji z zakazu małżeństw między *consobrini* wymienić należy dążenie do ochrony majątku rodzinnego, podlegającego istotnemu uszczupleniu w przypadku wydawaniu kobiet za mąż poza rodzinę, zaś całkowitej utracie gdy chodziło o jedyną dziedziczkę majątku⁷⁸, a nadto rozpowszechnienie zwyczaju zawierania małżeństw między bliskimi krewnymi na Wschodzie i w Grecji⁷⁹.

W tym miejscu warto wspomnieć o liście św. Ambrożego do Paternusa⁸⁰. Biskup Mediolanu, omawiając przesłanki wykluczające związek wuja z siostrzenicą, podkreślił w nim, że sam cesarz Teodozjusz

⁷⁶ R. BONINI, *op. cit.*, s. 500.

⁷⁷ C. 5,5,9; C. 5,8,2.

⁷⁸ P. MOREAU, *op. cit.*, s. 300-301. Wniosek taki można wysnuć z opowieści Plutarcha (Plut., *Quaest.* 6), wedle którego uprzednio zezwolono na małżeństwa w rodzinie właśnie z tego powodu.

⁷⁹ Zob. np. H. I. BELL, *Brother and sister marriage in Graeco-Roman Egypt*, «RIDA» 2/1949, s. 83-92; J. MODRZEJEWSKI, *op. cit.*, s. 52-69; S. RODA, *op. cit.*, s. 298-309.

⁸⁰ Najpewniej list św. Ambrożego skierowany był do Emiliusza Florusa Paternusa, prokonsula Afryki w 393 roku. Zob. Św. Ambroży z Mediolanu, *Listy (36-69)*, II, tł. P. NOWAK, Kraków 2003, s. 97. Szerzej na temat tego listu zob. P. MOREAU, *op. cit.*, s. 305-310 wraz z przywołaną literaturą.

wprowadził zakaz małżeństw między dziećmi rodzeństwa⁸¹. Choć św. Ambroży wspomniał (bez bliższego doprecyzowania), że prawo Boże zabrania małżeństw w czwartym stopniu⁸², a zatem w pełni popierał regulację państwową zarówno co do związków wuja z siostrzenicą, jak i między dziećmi rodzeństwa, w żaden sposób nie przypisywał sobie wpływu na wydanie tego prawa przez Teodozjusza. Przeciwnie, swoją argumentację teologiczną wspierał brzmieniem prawa państwowego⁸³. Przyznał przy tym, że cesarz udzielał zwolnienia od obowiązku powstrzymania się od takich małżeństw⁸⁴, ale działań tych w żaden sposób otwarcie nie skrytykował.

Oznacza to, że z wypowiedzi św. Ambrożego nie można wywodzić o istnieniu choćby zrębów prawa kościelnego w tym zakresie: gdyby takie pozytywne prawo kościelne istniało z pewnością by się do niego odwołał. Co istotne, Paternus miał uprzednio zwracać się o radę w tej sprawie do innego biskupa, ten jednak uchylił się od odpowiedzi i odesłał do św. Ambrożego – gdyby istniało jasne pozytywne prawo kościelne byłoby to zbędne. Reasumując, pod koniec IV wieku brak było jednoznacznej regulacji kościelnej wykluczającej małżeństwo do czwartego stopnia pokrewieństwa włącznie. Św. Ambroży mógł zatem jedynie własną argumentacją i autorytetem próbować kształtować postawę chrześcijan swoich czasów. Nie można jednak nie zauważyć, że osobisty wpływ św. Ambrożego na Teodozjusza datuje się od 388 roku⁸⁵, a interesująca ustawa została wydana w 384 lub 385 roku, Pozwala to wykluczyć wpływ św. Ambrożego w zakresie promulgacji nowego surowego prawa karzącego za małżeństwa w czwartym stopniu linii bocznej spalaniem żywcem. Dopiero w okresie późniejszym można mówić o wpływie św. Ambrożego na cesarza, dodatkowo jest to

⁸¹ Ambros., *Epist.* 58(60),8.

⁸² Ambros., *Epist.* 58(60),3-4.

⁸³ Ambros., *Epist.* 58(60),8.

⁸⁴ Ambros., *Epist.* 58(60),9.

⁸⁵ K. ILSKI, *Idea jedności politycznej, społecznej i religijnej w świetle pism Ambrożego z Mediolanu*, Poznań 2001, s. 76.

wpływ osobistych poglądów, a nie wpływ prawa kościelnego na ustawodawstwo cesarskie⁸⁶.

Po trzecie, przeciwko akcentowaniu wpływu chrześcijaństwa na zakres przeszkód małżeńskich motywowanych pokrewieństwem i powinowactwem przemawia i to, że samo pojęcie „chrześcijaństwa” („myśli chrześcijańskiej”)⁸⁷ ulegało istotnym przeobrażeniom od czasów Jezusa do czasów św. Augustyna⁸⁸, przy czym pomiędzy autorytetami Wschodu i Zachodu co do zakresu kazirodztwa były w starożytności spory (brak zgodności doktrynalnej)⁸⁹. Św. Ambroży⁹⁰ i św. Augustyn⁹¹ jednoznacznie potępiali związki kazirodcze do czwartego stopnia pokrewieństwa włącznie, choć różnili się w ocenie pochodzenia zakazu w tym zakresie: św. Ambroży wywodził go z prawa boskiego, a św. Augustyn jednoznacznie wskazywał, że z prawa boskiego on nie pochodzi. Równocześnie na Wschodzie tak szerokie pojmowanie tej przeszkody małżeńskiej nie było oczywiste. Tym bowiem jedynie tłumaczyć przychodzi, dlaczego w liście napisanym między 373 a 376 (a zatem po upływie 20 lat od wprowadzenia na Zachodzie prawnego zakazu małżeństw między powinowatymi w linii bocznej) św. Bazyli, odpowiadając na list prezbitera Antiochii Diodora⁹², ganił zawarcie małżeństwa kolejno z dwoma siostrami, podkreślając, że zakaz w tym zakresie wywodzi się ze zwyczaju i uzyskał już moc prawa⁹³. Podobnie kolejni przedstawiciele wschodniego Kościoła w swoich pismach zakazywa-

⁸⁶ P. MOREAU, *op. cit.*, s. 310.

⁸⁷ Na początku IV wieku trudno mówić o prawie kościelnym. Kształtuje się bowiem dopiero „dyscyplina kościelna”, na którą składały się normy moralne wynikające z Pisma Świętego, wyjaśniane przez poszczególnych biskupów, przepisy tworzone przez synody i normy zwyczajowe porządkujące codzienne życie chrześcijan (zob. A. ŻUREK, *op. cit.*, s. 586; J. JURKIEWICZ, *op. cit.*, s. 52).

⁸⁸ P. MOREAU, *op. cit.*, s. 302-303.

⁸⁹ M. MITTERAUER, *op. cit.*, s. 304, 316-317.

⁹⁰ Ambros., *Epist.* 58(60)-59(61).

⁹¹ August., *De civ. Dei* 15,16,2.

⁹² G. COLANTUONO, *op. cit.*, s. 6.

⁹³ Can. 87. Zob. *Kanony...*, s. 337-341; J. GAUDEMET, *Du droit...*, s. 373.

li kapłanom udziału w ceremonii zawarcia małżeństwa między krewnymi lub z siostrą zmarłej żony (Tymoteusz I, patriarcha Aleksandrii w latach 380-385)⁹⁴ oraz wykluczali pełnienie funkcji kościelnych przez mężczyznę, który po wyświęceniu ożenił się z siostrzenicą (Teofil I, patriarcha Aleksandrii w latach 385-412)⁹⁵.

Po czwarte, zwróćmy uwagę, że w literaturze wskazywano, iż zakazy małżeńskie sformułowane na synodzie w Elwirze miały wpływ na ustawodawstwo cesarskie⁹⁶, zaś papież Liberiusz na cesarza Konstansa⁹⁷. Jeżeli jednak zauważymy istotną niepewność co do daty ogłoszenia zbioru prawnego określanego jako pochodzący z synodu w Elwirze, a także pochodzenia kanonów, wpływ na regulacje cesarskie stanie się wątpliwy⁹⁸. Podobnie nie można nie zauważyć, że w 355 roku, kiedy doszło do wprowadzenia zakazu związków między powinowatymi, stosunki Liberiusza i Konstansa nie były dobre z uwagi na spory doktrynalne i podziały kościelne (zwłaszcza w odniesieniu do Atanazego z Aleksandrii), a pod koniec 355 roku lub w 356 roku Konstans nawet aresztował Liberiusza⁹⁹. Co istotne, brak poświadczenia istnienia jakiegokolwiek pisma papieża Liberiusza w odniesieniu do tego zakazu¹⁰⁰. Skoro tak – brak dowodów na to, aby istniały rzeczywiste drogi bezpośredniego wpływu prawodawstwa kościelnego na prawo państwowe¹⁰¹.

Wobec wykazania, że chrześcijaństwo nie było (jedyną) inspiracją zmian zakresu podmiotowego kazirodstwa w prawie rzymskim, należy zwrócić uwagę na inne możliwe źródła oddziaływania.

⁹⁴ *Kanony...*, s. 341.

⁹⁵ Tamże, s. 342.

⁹⁶ M. MITTERAUER, *op. cit.*, s. 299.

⁹⁷ B. BIONDI, *op. cit.*, s. 95.

⁹⁸ P. MOREAU, *op. cit.*, s. 305.

⁹⁹ G. COLANTUONO, *op. cit.*, s. 14.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ J. EVANS GRUBBS, *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford 1999, s. 73-78.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakt, że w odniesieniu do zakazu małżeństwa z bratową czy szwagrem znacznie wcześniej niż jakikolwiek wpływ chrześcijaństwa mógłby być rozważany, Pseudo-Quintilian w deklamacjach szkolnych wskazał, że porwanie narzeczonej brata jest godne szczególnej surowości, ponieważ nie stanowi ono przejawu zwykłego pożądania, ale kazirodztwa; z podobnego względu uwiedzenie żony brata to czyn wyjątkowo zuchwały¹⁰². Retor uznawał zatem za *incestum* stosunek seksualny między powinowatymi w linii bocznej¹⁰³. Również inni pogańscy autorzy (Owidiusz¹⁰⁴, Seneka¹⁰⁵ czy Swetoniusz¹⁰⁶) negatywnie oceniali relacje z powinowatymi w II stopniu linii bocznej, choć nie były one jeszcze zakazane przez prawo¹⁰⁷.

Nie można także nie zauważyć dążeń do powrotu do republikańskich tradycji, *veteres mores*¹⁰⁸ oraz nasilających się działań antyżydowskich (tym właśnie De Bonfils tłumaczy zakaz związków z siostrą zmarłej żony)¹⁰⁹.

Wreszcie, niejako dla zwieńczenia, warto zwrócić uwagę na niezwykle interesujące spostrzeżenia P. Veyne'a co do ewolucji rzymskiej moralności seksualnej w okresie I-III wieku, kiedy jeszcze wpływ chrześcijaństwa i jego wartości na elity społeczne nie mógł być zauważalny. P. Veyne pokazuje, że pogańskie społeczeństwo najpóźniej pod koniec II wieku za czasów Marka Aureliusza niezależnie od chrześcijaństwa wypracowało nowe normy w zakresie moralności seksualnej i stosunku do małżeństwa. Nastąpiło zaostrzenie obyczajów we wszyst-

¹⁰² Quintil., *Declam. min.* 286,7: *Si rapuisti fratris tui sponsam, non sufficit severitas; ... non est haec vulgaris libido, sed incestum.*

¹⁰³ Quintil., *Declam. min.* 291,2: *... corrumpere fratris uxorem ausus est, istud incestum est.*

¹⁰⁴ Ovid., *Metam.* 6,524; 6,540-541.

¹⁰⁵ Seneca Minor, *Thyestes* 46-48.

¹⁰⁶ Suet., *Tit.* 10,3.

¹⁰⁷ Szerzej zob. P. MOREAU, *op. cit.*, s. 310-313.

¹⁰⁸ A. GUARINO, *op. cit.*, s. 228.

¹⁰⁹ G. DE BONFILS, *Legislazione ed ebrei nel IV secolo. Il divieto matrimoni misti*, «BIDR» 90/1987, s. 422-427.

kich dziedzinach: w miejsce pokpiwania ze złych obyczajów pojawiło się ich zwalczanie (tak w stosunku do aborcji, porzucania dzieci, stosunków seksualnych wdów); zgoda w małżeństwie, która dotychczas była tylko pożądana, stała się obopólnym obowiązkiem, nie była szczęśliwym przypadkiem, lecz pewnym zadaniem do wykonania; pojawiła się jednoznaczna negatywna ocena moralna także cudzołóstwa męża; żona stała się towarzyszką życia (choć świadomą swej oczywistej niższości), stąd mąż winien jej szacunek („mit małżeńskiej miłości”). Równocześnie popularyzacja stoickiego ascetyzmu przyczyniała się do poglądu, że małżonkowie powinni być powściągliwi, powinni panować nad każdym gestem, dbać o przyjście na świat nowych obywateli. Co znamienne, właśnie wówczas pojawiła się „sakralizacja” kazirodztwa (uznanie go za sprzeczne z naturą), podczas gdy wcześniej jawiło się ono raczej jako obiekt żartów, sarkazmu czy zarzutu politycznego¹¹⁰.

Widoczne jest zatem, że ewolucja społecznego odbioru kazirodztwa przebiegała nie tylko na skutek wpływu wartości chrześcijańskich, ale w pierwszej kolejności na skutek przemian mentalności wyższych klas rzymskiego społeczeństwa pod wpływem stoicyzmu i nowego ukształtowania elit politycznych (*homines novi, libertini*).

Jednakże pogląd P. Veyne’a, że to chrześcijaństwo przejęło moralność seksualną późnego antyku pogańskiego, wydaje się zbyt daleko idący. Nie można bowiem pomijać „czysto” chrześcijańskiego nacisku na jedność i nierozzerwalność małżeństwa, a w konsekwencji odmienne niż rzymskie postrzeganie zgody małżeńskiej: nie jako trwałej, ale zapoczątkowującej związek trwający do końca życia jednej ze stron, akcentowania opozycji ciała i duszy oraz ówczesnego pesymistycznego stosunku do seksualności.

¹¹⁰ P. VEYNE, *La famille et l’amour sous le haut-empire romain*, «Annales (Économies Sociétés Civilisations)» 33.1/1978, s. 35-63. Zob. *Najpiękniejsza historia miłości*, D. SIMONNET i in., tł. K. i K. PRUSCY, Warszawa 2004, s. 40-41.

THE PROHIBITION OF INCEST IN ROMAN LAW
AND CHURCH LEGISLATION (III-VI)

Summary

Roman Law enlarged the number of marital prohibitions based on kinship and affinity in the period from the end of third century to sixth century: there were prohibited marriages with nieces, between *consobrini*, and between related in the second degree of affinity in the collateral line. It is important to observe that only two Roman Church synods – in the period from the end of third century to sixth century – took into consideration incest problem. The Synod of Elvira (circa 295-306) banned the connection with the deceased wife's sisters and with the stepdaughters. The Synod in Neocesarea (circa 314-319) excluded the successive woman's marriage with two brothers.

The influence of the Church law cannot explain the sharpening of Roman legislation applied to incest, neither the influence of bishops like St. Ambrose can explain emperors' decisions. It should be rather assumed that pagan sexual morals became stricter under the influence of new political elites and stoicism.